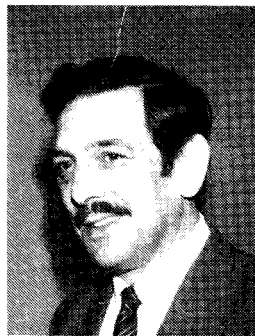

Dr. R.Th. Jurrjens

Gorbatsjows nieuwe revolutie

Van het CDA mag verwacht worden dat het de recente ontwikkelingen in de Sowjet Unie met grote aandacht volgt. Vooral waar het de Conferentie van Veiligheid en Samenwerking in Europa betreft. De verwachtingen van Gorbatsjow zijn hooggespannen. Echter: een decimering van de onproductieve KGB-krachten heeft hij achterwege gelaten.

Er kan geen dag voorbijgaan of het Sowjet-nieuws haalt wel de Westelijke pers met weer nieuwe ontwikkelingen in binnenlandse of buitenlandse politiek. Gorbatsjows 'nieuwe denken' en de daaraan verbonden 'nieuwe revolutie' blijven de aandacht trekken. Hun sleuteltermen *glasnost* en *perestrojka* zijn ook buiten de Sowjet-Unie algemeen bekend geworden, en dat niet slechts dankzij Gorbatsjows bestseller, met alleen al een Nederlandstalige oplage van 200.000.¹ In dit artikel zullen we eerst voor wat betreft de binnenlandse situatie Gorbatsjows revolutie bekijken vanuit continuïteit als invalshoek, om daarna in te gaan op de nog bestaande onzekerheid rond dit gebeuren. Vervolgens zullen we Gorbatsjows goede voorname binnen het door hem voorgestane buitenlands beleid bezien en wel met name wat betreft zijn visie op Europa, om die daarna te toetsen tegen de achter-

grond van het Helsinki-proces en het aldaar gevoerde Westelijke beleid. Tot slot volgen nog enkele afsluitende opmerkingen met in het bijzonder aandacht voor wat de Nederlandse reactie zou behoren te zijn. Dit laatste doen we tegen de achtergrond van wat het CDA gezien zijn visie op de verantwoordelijke maatschappij zou dienen voor te staan.

De continuïteit in Gorbatsjows nieuwe revolutie

In het begin van de jaren tachtig konden Sowjetologen zich bijzonder zeker voelen van ingrijpende gebeurtenissen die zich op korte termijn binnen het Kremlin zouden afspelen. Waren de drie voorgaande wisselingen van het leiderschap altijd al ingrijpend geweest voor de samenstelling van de elite binnen het Sowjet-systeem en gevoerd beleid, ditmaal zouden die veranderingen nog veel drastischer kunnen uitpakken. Brezjnev had zich namelijk bij voorkeur omringd met leeftijdgenoten en

¹ Michail Gorbatsjov, *Perestrojka: een nieuwe visie voor mijn land en de wereld*, Uitgeverij Het Spectrum BV, Utrecht 1987. Indien niet anders aangegeven zijn citaten van Gorbatsjow afkomstig uit deze Nederlandse uitgave.

deze uit het begin van de eeuw stammen de lieden zouden weldra uitsterven. In een te verwachten debrezniewisatie-proces met alle mogelijkheden tot vervanging van tegenstanders door eigen aanhang zou een nieuwe leider zich kunnen profileren door een nieuw beleid. Als men er vanuit ging dat in Sowjet-omgeving maatschappelijke veranderingen voortkomend uit breder onderwijs en opleiding, of processen als industrialisatie en urbanisatie, slechts vertraagd kunnen doorwerken – via generatiewisseling – in de opvattingen binnen de elite, dan mocht men uitzien naar een nieuwe generatie aan de top met onvermijdelijke beleidswijzigingen.

Die wijzigingen waren wel geboden: onder de Sowjet-bevolking heerste een duidelijke onvrede over zaken als de vèrgaande betutteling en het gebrek aan contacten met het Westen, de tekortschietsende economie vooral wat betreft dienstverlening en kwaliteit van consumptiegoederen, of de sterke inkomensnivellering. Dissident optreden, maar ook corruptie en wijdverbreid drankmisbruik, waren alledaagse verschijnselen geworden. Verder vroeg de stagnerende economie dringend om meer dan de in het verleden getroffen halfslachtige maatregelen, mede in verband met een achterblijvende arbeidsproductiviteit en de grote druk van de defensielast op de economie. Daarbij moest een op oude voet voortgezette extensieve ontwikkeling als steeds problematischer geacht worden gezien het afnemend arbeidspotentieel vanwege de verminderde bevolkingsgroei in de Europese gebieden. Die bevolkingsgroei bleef zich echter wel onverminderd voortzetten in de niet-slavische gebieden daarbij ook vragen oproepend over het onderhuidse nationaliteitsprobleem: wat was het effect van deze ontwikkeling op het islamitische zelfbewustzijn in de Zuidelijke republieken, eventueel mede beïnvloedt door de uitzichtloze oorlog in Afghanistan waartoe de gerontocratie zich had laten verleiden?

Tot slot was er dan het geringe prestige

van de leider die zichzelf nauwelijks zonder hulp kon verplaatsen. De grap dat bij Brezjnevs arriveren aan de hemelpoort belangstellend bij Petrus geïnformeerd werd of hij ook zelfstandig kad kunnen komen, was er een uit de vele die de ronde deden. Hetzelfde kon overigens gevraagd worden bij de komst van de tussenpauzen Andropow en Tsjernenko. Hun verscheiden bevestigde de regel dat Sowjet-leiders, bij gebrek aan reële *checks and balances* in het harnas plegen te sterven: Chroesjtsjow bleef tot nu toe de enige uitzondering.

De geschetste problemen werden duidelijk gesignaleerd in het Westen, maar op de geijkte wijze ideologisch in de Sowjet-pers afgedaan als bedenksels van samenzwerverende geheime diensten en hun centra voor psychologische oorlogvoering in hun streven de koude oorlog aan te wakkeren. Vandaag kunnen we echter alle aangeduide aspecten – en nog veel meer – uitgebreid in de Sowjet-pers besproken zien, en wel als gevolg van het 'nieuwe denken' van Gorbatsjow als de huidige leider.

Hoe fascinerend de ontwikkelingen in de Sowjet-Unie ook mogen zijn, het is goed het aspect van de continuïteit in het oog te blijven houden. In de eerste plaats denken we dan aan de continuïteit vanuit het oogpunt van de machtslegitimering van het leiderschap binnen het Sowjet-systeem. Zoals we zagen was de **autoriteit** van het leiderschap ernstig tanende: het prestige voortvloeiend uit een aan de dag gelegd vermogen om effectief en efficiënt beleid te voeren. De belofte uit Chroesjtsjows derde partijprogramma van 1960 de Verenigde Staten in 1970 qua productie in te halen en voorbij te streven, in 1980 gevolgd door het gelegd hebben van de materieel-technische basis van het communisme bleek absurde grootspraak. Ondanks alle in het verleden gebrachte offers was men in vergelijking met het Westen even ver achtergebleven in levensstandaard als tevoren. De onder Gor-

batsjow tot stand gekomen nieuwe redactie van het programma drukt zich dan ook voorzichtiger uit: voor deze eeuw kan er nog niet veel concreets worden toegezegd. De *perestrojka* van de Sowjet-samenleving moet er nu borg voor staan dat zij het op wat langere termijn inderdaad wat ten goede zal veranderen in materieel en immaterieel opzicht: de offers zijn niet tevergeefs gebracht en zo nodig wordt men bereid geacht tot nieuwe offers. Gorbatsjow wijst bij het laatste op de arbeiders die bij verlies dan inkomen vanwege hun inferieure produktie te kennen geven: 'Het is schandelijk om te krijgen wat je niet hebt verdiend.' Een in Nederland niet snel te vernemen geluid.

Met de tekort schietende autoriteit was ook de **legitimiteit** van het leiderschap in het geding. Immers, deze legitimiteit stoelt niet op uitspraken van vrije competitieve verkiezingen maar op ideologische pre-tenties van onfeilbaarheid. Vandaar de sterke behoefte aan opzienbarende symbolische campagnes, of het nu de regelmatig terugkerende verkiezingen of partijcongressen betreft, een nieuw partijprogramma of grondwet met miljoenvoudige discussies, ambitieuze vijf jarenplannen met de aanleg van imposante stuwdammen of een spoorwegnet, dan wel indrukwekkende ruimtevaartsuccessen. De partij loopt voorop en heeft het initiatief: falen doet men slechts in het verleden. In deze context kan ook Gorbatsjows nieuwe 'revolutie' gezien worden na de periode van stagnatie in het verleden uitlopend in een situatie van 'pre-crisis': een geladen term in het partij-jargon.²

Lenin als legitimatie

Hoe revolutionair Gorbatsjow ook te werk mag gaan, men kan van hem moeilijk verwachten dat hij van zijn geloof af zou vallen en het socialisme zou afzweren. Welke inhoud hij echter aan deze term wil toekennen maakt hij niet bijster duidelijk, hoewel hij regelmatig ter legitimering naar de late Lenin verwijst. Ook met wat hij zegt

over de exacte rol die hij aan de ideologie wil toekennen kan men in binnen- en buitenland vele kanten op. Volstrekte duidelijkheid creëert hij echter over de grondbeginselen van de Sowjet-macht: die worden 'uiteraard' niet veranderd of verlaten. Zo schrijft hij: 'Stel je voor: hoe kunnen wij zeggen dat 1917 een vergissing was en dat al die zeventig jaren van ons leven, werken, inspanning en strijd ook een volslagen vergissing waren, dat we de "verkeerde richting" insloegen?' Hieraan kunnen we toevoegen, dat als men dit wel zou kunnen zeggen, de partij daarmee haar morele recht op het monopolie van de macht zou verspelen. Kan men dit echter niet zeggen dan is er de tragiek van de onontkoombare verantwoordelijkheid voor de – naar minimum schatting – twintig miljoen slachtoffers van Stalin, ondanks alle ideologische verwijzingen naar schendingen van socialistische principes. In dit verband kan ook gewezen worden naar wat Gorbatsjow schrijft over de collectivisatie van de landbouw, hetgeen een wat uitvoeriger citeren rechtvaardigt. 'Of neem nu de collectivisatie. Ik weet hoeveel fabeltjes, speculaties en kwaadaardige kritiek op ons worden geassocieerd met deze term, om nog maar niet te spreken van het proces zelf. Maar een groot aantal van degenen die een objectieve studie van deze periode van onze geschiedenis maken, lijken evenmin te kunnen inzien hoe belangrijk, noodzakelijk en onvermijdelijk collectivisatie in ons land was'. Gorbatsjow komt vervolgens 'onontkoombaar tot één simpele conclusie: de collectivisatie was een grote historische daad, de belangrijkste sociale verandering sinds 1917.' en voegt er direct aan toe 'Zeker, het was een pijnlijk proces, en niet zonder ernstige excessen en blunders voor wat betreft de manier waarop en het tempo.' Gorbatsjow spreekt hier, en moet zo spre-

2. Mikhail Gorbachev: 'The Shining Hour of Mankind', *New Times*, No. 45 (November 1987), 2-18. Dit is zijn speech ter gelegenheid van de 70-jarige herdenking van de October-revolutie.

'Een pijnlijk proces', noemt Gorbatsjow de dood van 7 miljoen mensen.

ken, over zeven miljoen mensen die het leven lieten.³ Het is een spreken uit een andere denkwereld.

De continuïteit in de ideologische machtslegitimering blijft dan ook als vanouds in Gorbatsjows nieuwe denken: 'In 1917 overschreed de mensheid de drempel om aan zijn werkelijke geschiedenis te beginnen.' De consequenties voor het binnenland zijn duidelijk: 'Onze maatschappij heeft zich historisch zodanig ontwikkeld dat alles wat er binnen de Partij plaatsvindt, zijn weerslag heeft op het leven in ons land. In ons land bestaat geen officiële oppositie. Dit legt een nog grotere verantwoordelijkheid op de schouders van de CPSU als regerende partij. Daarom geven wij de hoogste prioriteit aan de verdere ontwikkeling van de democratisering binnen de Partij, de versterking van het collectief-leiderschapsprincipe op het werk, en ook het vergroten van de openheid binnen de Partij.' Aan de keuze van 1917, zo weet Gorbatsjow, wil het Sowjetvolk niet tornen. Weliswaar vormt de *perestrojka* een revolutie van bovenaf, maar omdat het volk dit eigenlijk allang wilde, is het tevens een revolutie van onderaf.

Tenslotte is het van belang de **opportu-niteit** van het leiderschap in het oog te houden: de mate waarin het leiderschap in het belang geacht kan worden voor de erkende machtscentra binnen het sy-

steem. Daarbij kan men wijzen op drie pijlers: het partij- en staatsapparaat met hun gemeenschappelijke ethos, het leger en de KGB. Van de bureaucratie in de partij- en staatsorganen kan gezegd worden dat ze het onder Brezjnev niet slecht had. Grote persoonlijke en organisatorische bestaanszekerheid met uitgebreide bevoegdheden en voor de bovenlaag comfortabele privileges waren haar deel. Ook het leger werd onder Brezjnev ruim bedeed en bood een zeker bestaan aan het professionele kader. Dat was met de forse inkrimpingen onder de grillige Chroesjtsjow wel eens anders geweest. Ook de KGB tot slot hoefde niet te klagen; er was genoeg bestaanszekerheid gezien het vele werk aan de winkel. Deze gestagete belangen maken de lange stagnatieperiode onder Brezjnev begrijpelijk. Geen van drieën voelde zich bedreigd en werkte er dan ook gaarne aan mee dat deze situatie kon blijven voortbestaan. Dat wil echter niet zeggen dat er in hun bovenlagen geen zorg bestond over bijvoorbeeld de stagnerende economie en de dreiging van een in vergelijking met het Westen steeds verder achterop raken in technologisch opzicht. Niet alleen kon men die bedenkingen onderhuids aantreffen onder wat van oudsher in het algemeen aangeduid wordt als de *intelligentsia* zoals bijvoorbeeld jongere wetenschappers, journalisten of bijmanagers uit het bedrijfsleven. Ook in de genoemde deelelites besefte men de noodzaak van verandering. Bij de reactie op Gorbatsjows revolutie van bovenaf moet men dan ook binnen de drie aangeduide machtscentra onderscheid maken tussen hun elites enerzijds en het lagere kader en voetvolk anderzijds. Omdat het welslagen van Gorbatsjows campagne van deze reacties afhangt zullen we hier later nog op terugkomen. Hier kunnen we wel alvast vast-

3. Voor de schattingen van de twintig en zeven miljoen slachtoffers, zie Appendix A van Robert Conquest, *The Great Terror; Stalin's Purge of the Thirties*, Penguin Books, Harmondsworth (1971), 699-713.

stellen dat Gorbatsjow duidelijk zal moeten blijven maken dat zijn optreden aan de belangen van deze centra tegemoet komt.

Onzekerheid

De conclusie van het bovenstaande kan luiden dat het feit van Gorbatsjows optreden op zich niet zoveel verbazing hoeft op te roepen wanneer we dit bezien vanuit het mechanisme van machtslegitimering binnen het Sowjet-systeem. Wel opzienbarend is de ongekend onstuimige reactie die hij ontketende met zijn radicale aanpak. Zo onstuimig dat op dit moment het welslagen van zijn revolutie nog zeker niet gegarandeerd is.

In het algemeen mag gelden dat oude regels niet meer worden nageleefd maar dat er nog geen nieuwe regels zijn. Als er al nieuwe regels zijn, dan zijn die zo geformuleerd dat ze zonder al te veel problemen weer kunnen worden teruggedraaid. Dit geldt op vele fronten.

Voor de *perestrojka* op economisch terrein gaat Gorbatsjow er zelf vanuit dat deze in drie fasen haar beslag dient te krijgen en in het midden van de jaren negentig zal zijn uitgevoerd. Vooralsnog kenmerkt zich de situatie op dit moment door grote verwarring, met op omvangrijke schaal tegenwerkende zo niet saboterende lagere kaders. De zwarte markt wordt daarbij massaler en openlijker bedreven dan ooit tevoren. De zwarte roebel is overigens gedevalueerd van één naar twee gulden.

Er zijn nog geen nieuwe censuurmaatregelen. De officiële pers gaat zijn eigen weg en verleent in voorkomende gevallen zelfs geen automatische steun meer aan overheidsmaatregelen. Geen wonder dat sommige journalisten door bureaucraten voor krankzinnig versleten worden. Ook ingezonden brieven stellen vanuit het Sowjet-verleden gezien uiterst delicate zaken aan de orde. Naast de officiële pers is er een opzienbarende proliferatie van in *samizdat* (zelf-uitgeverij) verschenen publicaties; men telt zeker een zestigtal nieu-

we uitgaven en deze ontwikkeling beperkt zich niet alleen tot grote steden als Moskou en Leningrad. Een publikatie als *Glasnost* zou nu in veertig steden tegelijk verschijnen. Ook zijn ze qua uitvoering van veel betere kwaliteit dan ooit tevoren en kennen ze bijdragen tot vanuit het verre Kamtsjatka toe. Bovendien onderhoudt men nu directe contacten op reguliere basis met het Westen. Het wachten is nog wel op openlijke discussies en wederzijds citeren van officiële en onofficiële pers.

In samenhang met het vorige punt valt te wijzen op wellicht het belangrijkste verschijnsel als effect van het *glasnost*-beleid: de proliferatie van de niet-geautoriseerde organisaties en clubs, aangeduid als *neformalnye*. Men hoort in dit verband wel het getal van 30.000 noemen. Deze groepen van kunstenaars, popgroepen, hobbyisten, jeugdclubs, etcetera, vormen even zoveel onafhankelijke bronnen van informatie en activiteit, met soms in vroeger tijden ongehoorde opvattingen en uitingen over diverse aspecten van maatschappij en overheidsbeleid: in een totalitair systeem als dat van de Sowjet-Unie voor orthodoxe partijgangsters een angstwekkend en irritant verschijnsel en voor de toekomstige ontwikkelingen in de Sowjet-Unie dan ook inderdaad een verschijnsel met nog onoverzienbare effecten.

De oppositie-beweging is het afgelopen jaar op onverwachte wijze opgebloeid met een totaal nieuwe generatie van jongeren van voor in de twintig. Kenmerkend is gebleven de grote verscheidenheid binnen de beweging: er is geen overkoepelend centrum of een algemeen aanvaarde woordvoerder. Andrei Sacharow is voor vele groepen al te zeer de weg van het compromis opgegaan om geacht te worden ook nog voor hen te spreken. Deze verscheidenheid hoeft overigens geen verbazing te wekken gezien de verscheidenheid aan achterliggende nationale gevoelens, religieuze of sociaal-culturele overtuigingen. Het afzien van geweld heeft in het verleden eveneens altijd als

een opvallend gemeenschappelijk kenmerk van de oppositie-beweging gegolven. Nu moet men zich echter afvragen of demonstraties van nationale gevoelens in een *glasnost*-klimaat met spontane uitbarstingen van opgekropte emoties hierin geen verandering zullen brengen. De Sowjet-Unie kent meerdere nationale conflict-haarden en etnische tegenstellingen: de omvangrijke en vele slachtoffers tellende oproer in de Kaukasus in maart van dit jaar rond een etnisch getint Armeens-Azerbaidzjaans conflict mag voor dit geval als illustratie dienen. Gaat het hierbij nog om een grenswijziging tussen twee republieken, met het feit dat elk van de vijftien republieken grenst aan buitenlands territorium werd de mogelijkheid tot afscheiding onderstreept: een formeel recht dat ook uitdrukkelijk in de Sowjet-grondwet wordt erkend. De gevolgen echter van massale nationale bewegingen om van dit recht ook inderdaad gebruik te maken zijn niet te overzien. De situatie in de Baltische landen is gespannen en men mag veronderstellen dat men ook in de zuidelijke republieken van de Sowjet-Unie de ontwikkelingen nauwkeurig volgt.

Wat betreft de politieke gevangenen kan men vaststellen dat er van de 850 in het Westen bekende gevallen nu meer dan 400 zijn vrijgelaten. Daarenboven is gebleken dat honderden vrijlatingen in het Westen onbekende gevallen betroffen. Terwijl vrijgelatenen naar aanleiding van de afgekondigde amnestie geen verklaring van toekomstig goed gedrag behoeven te tekenen, dat gold voor andere vrijlatingen wel. Geschat wordt dat tachtig procent bereid was te tekenen, hetgeen niet altijd meebracht dat men zich ook inderdaad van verdere dissidente activiteiten onthield. Ook hier geldt dat nog geen nieuwe wettelijke regels leidend tot een systeemverandering zijn gecreëerd. Rehabilitaties betreffen gevallen van vijftig jaar geleden, maar nooit recente gevelde vonnissen. Wel staat het misbruik van psychiatrie voor de behandeling van an-

dersdenkenden ter discussie. Gesproken wordt verder over het schrappen van het beruchte artikel 190-1 uit het Russische wetboek van strafrecht en herschrijving van artikel 70. Met behulp van deze artikelen werden dissidenten aangepakt: het eerste leidde tot veroordelingen op grond van de systematische verspreiding van 'notoir leugenachtige verzinsels die de staatkundige en de maatschappelijke orde van de Sowjet-Unie in diskrediet brengen'; het tweede artikel gaat over hetzelfde maar met de noodzaak van het leveren van bewijs van subversieve bedoelingen: hier heet het 'agitatie of propaganda gevoerd met het doel het Sowjetgezag te ondermijnen of te verzwakken'. Met name dissidenten vragen zich nu af of in het nieuwe artikel 70 artikel 190-1 niet weer zal worden binnengesmokkeld.

Niet alleen uit de voorgaande voorbeelden kan men concluderen dat qua wetgeving veel zaken worden opengehouden zodat op elk moment ontwikkelingen kunnen worden teruggedraaid. Dit geldt tevens voor zaken als de emigratiewetgeving, de opheffing van een verbod tot demonstratie (maar wel gepaard gaand met een garantie van veelvuldige weigering bij officiële aanvraag), een wet op privé-ondernemingen met vele beperkingen of een volstreekte onduidelijkheid omtrent wat de wet zegt over de *neformalnye*, die dan ook indien gewenst prompt verboden kunnen worden. Met betrekking tot nieuwe wettelijke regelingen doen er genoeg opwindende geruchten de ronde. Zo is er sprake van een wet op de vrijheid van informatie met een duidelijker definiëring van staatsgeheimen met daarbij bepalingen over het recht voor burgers om informatie van de staat te verkrijgen, een nieuwe kieswet gericht op competitieve verkiezingen en een wet voor het organiseren van referenda.

Men kan moeilijk op grond van de boven geschetste situatie van alom heersende onzekerheid tot een andere conclusie komen dan dat twee kampen tegenover

elkaar staan: een leiderschap dat zich achter *perestrojka* heeft geschaard (zij het met mogelijke interpretatieverschillen die variëren van Gorbatsjows eigen idee van radicale hervorming tot een meer neutrale betekenis van reorganisatie) enerzijds, en anderzijds een ambtenarenapparaat dat tegenstreeft. Keren we terug naar de drie machtscentra dan geldt voor de top van de partij- en staatsbureaucratie, dat de nieuwe leider nog niet kan bogen op een duidelijke meerderheid in het zo belangrijke Centraal Comité, terwijl ook een Brezjnev-adept als Tsjerbitsky nog steeds niet uit het Politbureau is verwijderd. Dat neemt niet weg dat, ondanks het incident van de val van een te enthousiast geachte Boris Jeltsin als partijchef van Moskou, Gorbatsjow in een historisch ongekend snel tempo zijn positie heeft weten te consolideren.

Het ziet er naar uit dat in dit verband een voornaam oriëntatiepunt gevormd wordt door de bijeenkomst van de 19e Partijconferentie die voor 28 juni op de agenda staat, alsmede het daaraan voorafgaande Plenum van het Centraal Comité. Een aan gelegenheid waar binnen de partij al democratiserend reeds maanden naar toe wordt gewerkt. Op deze conferentie zal niet alleen de voortgang van de *perestrojka* onder de loep worden genomen, er gaan ook geruchten over een vervanging van een kwart van het hogere partij kader, inclusief de leden van het Centraal Comité. De agenda kent vele politiek geladen punten als het geheime karakter van verkiezingen van partijfunctionarissen, de periodieke registratie van partijleden, het tegengaan van anonieme brieven, of voortijdig ontslag uit functies.⁴ Mocht Gorbatsjow deze hindernis niet succesvol nemen, dan zal dit ongekende perspectieven openen voor de tweede man Ligatsjow als orthodox-conservatief alternatief.

Wat betreft de tweede pijler: ook al begrijpt de (vaak veel intelligentie toege schreven) KGB-top het belang van modernisering, het is even duidelijk dat men zich

zal afvragen of de grenzen van het uit de hand lopen niet al reeds overschreden zijn, daarbij met name denkend aan het optreden van dissidenten en hun pers, de gevaarlijke uitingen van nationalisme en de eigenwijsheid van de bevolking in het algemeen. In de militaire pijler is vanwege de erkenning van de noodzaak tot technologische voortgang wellicht de steun voor Gorbatsjows optreden groter, maar de economie moet dan wel inderdaad in die richting werken. Het is de vraag of men op dit moment onverdeeld tot die conclusie komt. Wat betreft het lagere kader en voetvolk moet men meer scepsis verwachten. Niets zou overtuigender voor Gorbatsjow in binnen- en buitenland hebben gewerkt indien hij in zijn campagne een prominente plaats had ingeruimd voor een decimering en omscholing van de tientallen duizendend onproductieve KGB-krachten. Dat heeft hij wijselijk achterwege gelaten.

Gorbatsjows buitenlandse voornemens

Voor Westerse lezers zal Gorbatsjows boek het meeste indruk maken wanneer hij schrijft over de internationale betrekkingen. Hij zegt dan ook veel behartigenswaardige dingen wanneer hij het heeft over de wapenwedloop en de noodzaak tot ontwapening, de gewenstheid van gemeenschappelijke projecten ter oplossing van de problemen die de gehele mensheid aangaan, of het starten van nieuwe initiatieven in het kader van de Verenigde Naties. Inmiddels is het ook wat Gorbatsjow betreft niet bij woorden alleen gebleven. Door tegemoet te komen aan Westerse voorwaarden op het gebied van verificatie, maakte de Sowjet-Unie het mogelijk dat met de Verenigde Staten een INF-akkoord kon worden afgesloten ter eliminering van twee categorieën nucleaire ra-

4. Zie *Pravda*, 31 oktober 1987. Voor analyses van Gorbatsjows positie, zie Thane Gustafson en Dawn Mann, 'Gorbachev's Next Gamble' en Jerry F. Hough, 'Gorbachev Consolidating Power', beide artikelen in *Problems of Communism*, Vol. XXXVI, July-August 1987.

ketten voor de middellange afstand. Op korte termijn mogen we een akkoord tussen de twee supermachten verwachten dat de helft van hun raketten voor de lange afstand zal doen verdwijnen.

Op wereldniveau trok het Sowjet-beleid bovendien de aandacht door een in het algemeen meer coöperatief optreden in de Verenigde Naties en een aan de dag leggen van een streven militaire interventies terug te draaien (Afghanistan, Vietnam, Angola). Expliciet onderstreept Gorbatsjow het gewicht van de ideologische wending uit het opnieuw geredigeerde partijprogramma, waarin gezien de prioriteit van het voorkomen van de mondiale vernietiging het algemene belang van de mensheid gesteld wordt boven het internationale klassenbelang: vreedzame co-existentie tussen staten met een verschillend sociaal stelsel wordt niet langer meer aangemerkt als 'een bijzondere vorm van klassenstrijd'. Hoewel het laatste punt Gorbatsjow waarschijnlijk meer zal hebben beziggehouden dan het geval is met de doorsnee burger in het Westen, de overige aangegeven ontwikkelingen kunnen zeker ter verklaring dienen voor het feit dat voor een aanzienlijk deel van de Europese bevolking de populariteit van Gorbatsjow duidelijk die van President Reagan overschaduwde.

Niettemin kan ook wat betreft de internationale betrekkingen gewezen worden op het aspect van continuïteit in Gorbatsjows nieuwe denken. Evenals ten aanzien van de binnenlandse situatie erkent hij ook op buitenlands gebied tekortkomingen in het in het verleden gevoerde Sowjet-beleid, maar wat het heden betreft zijn bepaalde zaken nu eenmaal als historisch feit te erkennen. Wij zullen ons hier beperken tot zijn visie op Europa. Zo schrijft Gorbatsjow met betrekking tot de Oost Europa 'Er hebben zich in de naoorlogse geschiedenis van Europa meermalen dramatische situaties en gebeurtenissen voorgedaan, maar de Europese landen, rekening houdend met de feitelijke om-

standigheden en mogelijkheden, hebben toch hun keuze gemaakt: sommige bleven kapitalistisch, terwijl andere naar het socialisme overgingen. Een waarlijk Europese politiek en een werkelijk Europees proces kunnen alleen worden bevorderd als men deze realiteit erkent en respecteert.'

Na de Tweede Wereldoorlog steunden de socialistische broederstaten in hoge mate op het voorbeeld van de Sowjet-Unie, maar aldus Gorbatsjow: 'Tot op zekere hoogte was dit onvermijdelijk. Beweringen aangaande het opleggen van het "Sowjet-model" geven een vertekend beeld van deze objectieve noodzaak van die tijd.' De crises in Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen kunnen niet geweten worden aan het socialisme, maar voornamelijk aan misrekeningen van de heersende partijen en 'natuurlijk' Westelijke ondermijning. Nu is echter alles in orde: 'Wij kunnen nu met zekerheid stellen, dat het socialistische systeem stevig verankerd is in een grote groep naties, dat het economisch potentieel van de socialistische landen gestaag toeneemt, en dat de culturele en geestelijke waarden van het socialisme wezenlijk morele waarden zijn, die de mens verheffen.' Het Warschau Pact blijft nuttig, omdat het de weg kan effenen 'voor het samenbrengen van de ideeën en initiatieven van de leden, zodat zij zeggend "hun horloges gelijk kunnen zetten".' De wat meer sceptisch uitgevallen lezer zal zich hier wellicht afvragen welke rol hierbij de Sowjet-tijd mag spelen.

Bepaald lyrisch wordt Gorbatsjow als hij spreekt over het idee van het gemeenschappelijk Europees tehuis van Oost en West: 'Het panorama van dit lankmoedige land beschouwend en nadenkend over de gemeenschappelijke wortels van de veelvormige, maar in wezen gemeenschappelijke Europese beschaving, werd ik me er steeds scherper van bewust hoe kunstmatig en tijdelijk de confrontatie tussen de blokken eigenlijk is en hoe uit de tijd het "IJzeren Gordijn"'. Waarschijnlijk

kwam het idee van een gemeenschappelijke Europees tehuis op deze manier bij mij op, en op het juiste ogenblik vond ik als vanzelf de juiste uitdrukking.' Gorbatsjow trekt dan ook de volgende conclusie: 'Het Europa "van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral" is een cultuur-historische eenheid, verenigd door het gemeenschappelijke erfgoed van de Renaissance en de Verlichting, van de grote filosofische en maatschappelijke leerstellingen uit de negentiende en twintigste eeuw. Dit zijn krachtige magneten die beleidsmakers helpen bij hun zoeken naar wegen die leiden tot wederzijds begrip en samenwerking op het niveau van de internationale betrekkingen.'

Gorbatsjow schrijft dat hij zijn huiselijke visie ter sprake bracht in zijn ontmoetingen met Westeuropese regeringsleiders, inclusief Ruud Lubbers van Nederland. Wanneer Von Weizsäcker informeert naar de toegankelijkheid van de kamers voor bezoek over en weer, dan reageert Gorbatsjow met 'U hebt volkomen gelijk. Maar misschien vindt niet iedereen het prettig om 's nachts bezoek te ontvangen.' Waarop Von Weizsäcker reageert met te wijzen op de diepe geul die door een gemeenschappelijke zitkamer loopt. Wat de Duitse deling betreft geldt echter ook voor hem dat men moet uitgaan van de realiteit van vandaag en men zich dient te onthouden van speculaties die de gemoederen verhitten.

Tot slot, voor de betrekkingen met de Verenigde Staten heeft Gorbatsjow een waarschuwend woord: 'De Europese cultuur wordt ook in ernstige mate bedreigd, en wel door een aanval van "massacultuur" vanaf de overzijde van de Atlantische Oceaan. We hebben begrip voor de bezorgdheid van de Westeuropese *intelligentsia*. Men kan zich inderdaad slechts verwonderen over het feit dat een uiterst intelligente en zo met de mens verbonden cultuur als de Europese, naar de achtergrond verdwijnt ten gunste van een primitieve orgie van geweld en pornografie en

een stroom van goedkope gevoelens en laag-bij-de-grondse gedachten.' Niettemin, de deur van het Europese huis voor iedereen is voor niemand gesloten, zolang althans de deur niet wordt ingetrapt en men aan het hoofd van de tafel wil gaan zitten. De Oosteuropese landen hebben dan ook toegestemd in de deelneming van de Verenigde Staten en Canada aan het Helsinki-proces.

Goede voornemens in de CVSE-praktijk

Zijn het vooral de voortgaande bilaterale onderhandelingen met de Verenigde Staten als grote Westelijke tegenvoeter (maar ook binnen de Verenigde Naties en multilaterale onderhandelingen als die over chemische wapens binnen de *Conference on Disarmament* in Genève), waar de goede voornemens van Gorbatsjow op wereldniveau aan de orde komen, op Europees niveau wordt het belangrijkste forum gevormd door de Conferentie van Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). De goede voornemens van Gorbatsjow op binnenlands en buitenlands gebied hebben direct te maken met vele elementen uit de Helsinki-Slotakte van 1975, die een centrale plaats inneemt in het CVSE-proces. In dit proces bekijken de deelnemers (alle Europese landen minus Albanië, alsmede de Verenigde Staten en Canada) wat er terecht is gekomen van hun voornemens zoals die (met alle ontsnappingsclausules) werden neergelegd in die akte alsmede in de eventuele aanvullingen van slotdocumenten van vorige vervolgbijeenkomsten. Na Belgrado en Madrid vindt er nu in Wenen een dergelijke vervolgbijeenkomst plaats. Kenmerkend voor de Helsinki-akte en zijn implementatie-debatten is de balans die tussen de verschillende onderdelen dient te worden nagestreefd. Men mag zich niet beperken tot alleen maar zaken betreffende politieke en militaire aspecten van veiligheid die behandeld worden in de zogenaamde 'eerste mand', de economische

samenwerking van de 'tweede mand', of de humanitaire en aanverwante aangelegenheden van de 'derde mand'.

Naast de algemene vervolgbijeenkomsten zijn er tevens mogelijkheden tot het houden van deskundigen-bijeenkomsten die zich wel mogen beperken tot een bepaald onderdeel. Tussen Madrid en Wenen vonden, naast een conferentie over Vertrouwen- en Veiligheidswekkende Maatregelen in Stockholm, twee belangrijke deskundigen-bijeenkomsten plaats in Ottawa en Bern, die respectievelijk humanitaire contacten en mensenrechten tot onderwerp hadden. In tegenstelling tot de succesvolle Stockholm-conferentie konden de twee genoemde deskundigen-bijeenkomsten helaas niet met een algemeen aanvaard slotdocument worden afgesloten. In Wenen heeft het Westen zich tot taak gesteld de verbroken balans (in vergelijking met de militaire aspecten geen gelijk opgaande vooruitgang op het gebied van mensenrechten en humanitaire contacten), te herstellen.

Een centrale plaats in dit streven wordt ingenomen door het Westelijke voorstel dat tot doel heeft het creëren van een mechanisme dat speciaal gericht is op de implementatie van mensenrechten en humanitaire contacten. Dit 'vlaggeschip' onder de voorstellen kent vier elementen: (1) het ingaan op verzoeken van andere staten, individuen, of groeperingen om informatie te verstrekken; (2) verplicht bilateraal overleg met andere staten; (3) het instellen van een multilaterale notificatie-procedure over moeilijke gevallen; en (4) de mogelijkheid van speciale CVSE-bijeenkomsten op verzoek van een deelnemende staat om bijzondere gevallen te bespreken en op te lossen. De Sowjet-reactie tot op heden was dermate terughoudend dat deze de uitspraak 'onverplichtende parodie' ontlokte.

Het is interessant hier na te gaan welke wijzigingen er in het Sowjet-optreden te constateren zijn als gevolg van Gorbatsjows goede voornemens. Het beproeven

aan de onderhandelingstafel is niet onverdeeld gunstig verlopen. Weliswaar wordt er niet meer zo gehamerd op het non-interventieprincipe wanneer mensenrechten aan de orde komen en is daarmee het kritisch bespreken van dergelijke problemen nu wel aanvaard, anders staat het wanneer het op concreet zaken doen aankomt. Illustratief in dit verband zijn de uitspraken over de derde mand, die aan plaatsvervangend minister van Buitenlandse Zaken Adamisjin in een interview in *New Times* ontlokt werden: '...de nieuwe wijze van denken die gebaseerd is op de prioriteit van universeel gedeelde menselijke waarden, biedt een mogelijkheid meer punten van contact te zoeken en te vinden. Humanitaire aangelegenheden worden nu een passende plaats gegeven in het Sowjet-beleid, die ze waarschijnlijk niet tevoren hadden.' en 'Dus om in het humanitaire vlak "in te halen", dezelfde atmosfeer van vertrouwen te kweken die zich begint af te tekenen op het gebied van ontwapening en om onze partners ervan te overtuigen dat deze constructieve samenwerking ook aan hun belangen tegemoet komt, zullen we zelf duidelijk meer dan een diepgewortelde maar achterhaalde opvatting dienen te verlaten.'⁵

Het is alsof we Gorbatsjow zelf horen. Maar deze uitspraken werden wel in Wenen geciteerd in een context van bitterheid en teleurstelling over het Sowjet-optreden ter plaatse. Of Gorbatsjows nieuwe denken is nog niet tot het gehele ministerie doorgedrongen of men wacht in onzekerheid af hoe het met het nieuwe denken zal aflopen, de terughoudendheid in Sowjet-optreden als het aankomt op het concreet vastleggen van zaken, is onmiskenbaar. Wel kwam geheel in Gorbatsjows lijn de Sowjet-Unie van haar kant met het opzienbarende voorstel in Moskou zelf een mensenrechten-conferentie te organiseren. Het Westen reageerde op deze gedachte tot nu toe zeer genuanceerd. Het minste

5. Alexei Bukalov, 'Concerning the "Third Basket": An Interview with Anatoly Adamashin, Deputy Foreign Minister of the USSR', *New Times*, No 3 (January 1988): 10-12.

wat men mag verwachten is dat een dergelijke bijeenkomst bijvoorbeeld plaats vindt onder de gebruikelijke voorwaarden van vrije communicatie. Daarnaast is er de opvatting dat zolang er naar Westelijke maatstaven van schendingen van mensenrechten in de Sowjet-Unie sprake is, het houden van een dergelijke conferentie in Moskou een totaal verkeerd signaal zou betekenen. Sowjet-dissidenten zelf zijn van mening dat gezien de bestaande onzekerheid pas over een twee jaar gedacht kan worden aan zo'n conferentie daar.

Naast de twee of drie bijeenkomsten over mensenrechten en humanitaire contacten tracht men de genoemde balans ook te herstellen met nieuwe concrete formuleringen in het slotdocument van Wenen, waarbij men kan teruggrijpen op hetgeen in Ottawa en Bern is voorgesteld. Het Westelijke streven tot het zo goed mogelijk vastleggen van de gewenste 'nieuwe, zichtbare, concrete, precieze en intensieve' implementatiepogingen, heeft ook hier vooralsnog nog weinig uitgehaald. Kijken we naar de andere kant van de balans dan zien we dat gedacht wordt aan wat een tweede stap tot voortbouw en uitbreiding van de resultaten van Stockholm zou moeten inhouden. Zonder twijfel zullen deze onderhandelingen in belang worden overschaduwed door de zogenaamde CST (*Conventional Stability Talks*). Hoewel de band met de CVSE nog niet in detail geregeld is, zeker is dat aan deze onderhandelingen slechts de landen zullen deelnemen die deel uitmaken van NAVO of Warschau Pact. Tegenover het drastische voorstel van het Warschau Pact tot een gelijktijdige 25 procent reductie aan beide kanten staat de Westelijke benadering zich niet primair te richten op het reductieproces maar op conventionele stabiliteit op lager niveau als doel van de onderhandelingen. Het gaat om het wegnemen van de mogelijkheid tot een verrassingsaanval. Een belangrijk gegeven hierbij is dat men aan Oostelijke kant bestaande asymmetrieën erkend heeft. De Ooste-

lijke bereidheid tot concessies op dit punt kan men als de belangrijkste *testcase* beschouwen voor de door Gorbatsjow aan de dag gelegde zorg voor wederzijdse veiligheid. Het zal duidelijk zijn dat pas wanneer het betreffende mandaat is geformuleerd men een besluit zal willen nemen over de wijze van afronding van de zich nu reeds vijftien jaar voortslepende onderhandelingen, bekend staand als MBFR (*Mutual and Balance Force Reductions*). Hebben aangelegenheden uit de 'tweede mand' (zoals economie, milieu, energie, of verkeer) nooit aanleiding gegeven tot hooglopende controverses, ook ditmaal is dat niet het geval. Zij zullen ook ditmaal weinig onoverkomelijke problemen opleveren wanneer in het eindspel met behulp van dan overeengekomen teksten de laatste knopen moeten worden doorgehakt. Dat dit eindspel niet voor 28 juni zal zijn afgerond, is duidelijk.

Verantwoordelijke context

Wanneer we ter afsluiting nog enkele opmerkingen willen maken over de CDA-opstelling met betrekking tot het Nederlands beleid ten aanzien van de Sowjet-Unie, dan is vooraf een positief geluid op zijn plaats. Met betrekking tot het aspect van de mensenrechten en humanitaire en aanverwante contacten in CVSE-verband streeft Nederland naar een prominente rol. Niet alleen het ter sprake gekomen centrale Westelijke voorstel op dit gebied getuigt daarvan. Men kan tevens wijzen op binnenlandse gebaren van betrokkenheid. Zo opende premier Lubbers vorig jaar het door de Boekovski-Stichting in Amsterdam georganiseerde jaarlijkse Sacharow-congres en minister Van den Broek de nieuwe huisvesting van die Stichting aldaar.

Met enig vertrouwen kan men dan ook uitkijken naar de vorig jaar in de kamer toegezegde Oost Europa-notitie. Verwacht mag worden dat vastgehouden zal worden aan een strak geprofileerd beleid in CVSE-verband. De hoogste prioriteit

dient immers te worden toegekend aan wat daar in multilateraal verband kan worden bereikt. Daar liggen ook de mogelijkheden tot invloed uitoefenen op de delicate positie van de kleinere Oosteuropese landen.

Dit neemt niet weg dat ook op het bilaterale vlak nog velerlei – soms minder opzienbarende – initiatieven denkbaar zijn, buiten het beschikbaar stellen van meer geld ter stimulering van culturele uitwisselingen. Zo zou men met een onmiskenbaar voortschrijden van de ontspanning bijvoorbeeld nogmaals kunnen overwegen of het tegenhouden van de vestiging van een door de Sowjet-Unie zo zeer gewenst consulaat in Rotterdam nog wel zo opportuun geacht moet worden. Handelsbetrekkingen zouden versterkt kunnen worden door de vestiging van een Oosteuropese of Sowjet-Kamer van Koophandel en passende belastingfaciliteiten. Ook een versoepeling van ons visa-systeem met bijvoorbeeld *multiple-entry* visa zou te overwegen zijn. Gezien de grootste in het geding zijnde ontwikkelingen op het oog wellicht niet zulke belangrijke zaken, zaken echter die wel het klimaat verbeteren en vervlechtend werken.

Voorts zou men bijvoorbeeld kunnen denken aan het bevorderen van een televisie-brug tussen Moskou, Amsterdam en Londen met directe uitzending, naar analogie van een dergelijk gebeuren tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie. Men zou tevens kunnen aandringen op herstel van de indertijd wegens technische Sowjet-problemen opgeheven directe telefoonverbindingen tussen privénummers. Er bestaat nu alleen nog maar direct telefoonverkeer met ambassades en bedrijfsleven. De Nederlandse ambassade in Moskou zou, in navolging van de Verenigde Staten, iets van de bestaande voorzichtigheid kunnen laten varen ten opzichte van uitnodigingen aan de genoemde *neformalnye* voor filmavondjes en dergelijke bijeenkomsten (een pasjes-regeling is in dit verband denkbaar), de

verspreiding van informatiemateriaal dat niet van overheidsinstanties afkomstig is, het gebruik van kopieerapparatuur, of van verdere ambassadefaciliteiten. Tot slot kan men denken aan de vroegere poging tot een bezoek van een commissie van Amerikaanse psychiaters aan de Sowjet-Unie. Helaas bleek de Sowjet-Unie destijds niet bereid aan bepaalde voorwaarden te voldoen, zoals het zelf kunnen vaststellen waar, wanneer en met welke patiënt men in het bijzijn van familie een interview wilde hebben. Gezien de snelle ontwikkelingen zou een Nederlandse commissie nu wel succes kunnen hebben.

Van een partij als het CDA die vermaatschappelijking ook op het internationale vlak nastreeft, mag men verwachten dat het met gekromde tenen zowel de ontwikkelingen binnen de Sowjet-Unie als aan de CVSE-onderhandelingstafel in Wenen volgt. Immers, indien het geschetste proces in de Sowjet-Unie als reactie op het door Gorbatsjovs voorgestane beleid doorzet, dan doen zich ongekende mogelijkheden voor bij het nastreven van détente tussen Oost en West in de zin zoals immer door het Westen voorgestaan en zoals ook duidelijk vastgelegd in de Helsinki-akte. Détente is meer dan alleen een zaak van ontspanning tussen de staten, het is een zaak van toenadering tussen de volkeren zelf. Een vrijer verkeer van mensen, ideeën en informatie binnen nationale grenzen en over deze grenzen heen vormt daartoe een onontbeerlijke voorwaarde. Voorzover nodig is het aan de staten om die voorwaarden te creëren, waarna het aan kerkelijke gemeenten en parochies, vakbeweging, professionele organisaties, actiegroepen en verdere maatschappelijke organisaties is, om daar ook goed gebruik van te maken.

Het Europese huis waar Gorbatsjov zo gecharmeerd van zegt te zijn, kan slechts bestaan voorzover het gedragen wordt door veelvuldige en onbelemmerde godsdienstige, wetenschappelijke, culturele en economische contacten. Daar zal hij zich aan aan te passen hebben.